

"קידוש השם" ו"חילול השם"

השכר והנזק

צמד המושגים "קידוש השם" ו"חילול השם" הוא מנכסי צאן ברזל של ההגות ההלכתית והחינוכית היהודית, צמד שהוכיח את כוחו בעיצוב ההתנהגות לאורך הדורות. כוונתי אינה לנכונות למסור את החיים על קיום מצוות, אלא לנכונות לחיות את החיים בצורה המקדשת או המחללת את השם. לכאורה, מדובר בכלי חינוכי ממדרגה ראשונה.

במאמר זה אנסה לעמוד על כמה ממאפייני היסוד של מושגים אלו, מאפיינים המעניקים להם, כמדומני, את עצמתם. אשאל גם האם אין בשימוש במושגים אלה על ידי הציבור שלנו סכנה לערכים שברצוננו לתמוך בהם.

א

המושגים קידוש השם וחילול השם הם מושגים תקשורתיים ביסודם. בבסיסם עומדת ההנחה כי קיים עולם, יהודי ולא-יהודי, שאליו מעשיי משדרים, עולם הלומד להכיר אותי דרך מעשים אלה. ברם ה"אני" המשתקף מבעד להתנהגות האמורה אינו רק ה"אני" הפרטי. ביסוד המושגים קידוש השם וחילול השם מצויה ההנחה כי האדם נתפס כנציג הקבוצה שאליה הוא משתייך, הקבוצה שחינכה ושעיצבה אותו, ואשר משתקפת דרכו. אף אותה קבוצה עצמה נתפסת על ידי העולם הצופה בה כמייצגת וכמשקפת את עולם הערכים שבשמו היא דוגלת. אדם המונע על ידי מושגים אלה חש עצמו אחראי כלפי אותן ספרות שמימיות, כיוון שהוא נושא על גבו את משקל נוכחותן בעולם. גורלה של נוכחות ה' בעולם תלוי בו. כששמעון בן שטח מחזיר אבדה לגוי למרות שההלכה לא חייבה אותו לעשות כך, נאמר: "מה אתון סברין, שמעון בן שטח ברברין הוה? בעי הוה שמעון בן שטח משמע: בריך אלהון דיהודאי מאגר כל הדין עלמא" [=מה אתם סבורים, ששמעון בן שטח ברברי היה? יותר רצה הוא לשמוע את הבריות אומרות: 'ברוך אלוהי היהודים' מכל שכר שבעולם] (ירושלמי, בבא מציעא, ב', ה'). שמעון בן שטח מייצג את העם היהודי, וזה מייצג את אלוהיו כלפי העולם הנכרי. פעמים רבות אף קורה שקידוש השם מתממש בפועל דרך קידוש

**ביסוד המושגים קידוש השם
וחילול השם מצויה ההנחה כי
האדם נתפס כנציג הקבוצה
שאליה הוא משתייך, שחינכה
ועיצבה אותו, ואשר משתקפת
דרכו. אף אותה קבוצה עצמה
נתפסת על ידי העולם הצופה בה
כמייצגת וכמשקפת את עולם
הערכים שבשמו היא דוגלת**

שם העם: "אבדת גוי (עובד כוכבים) מותרת ... והמחזירה הרי זה עובר עברה, מפני שהוא מחזיק יד רשעי עולם. ואם החזירה לקדש את השם כדי שיפארו את ישראל וידעו שהם בעלי אמונה, הרי זה משובח. ובמקום שיש חילול השם אבדתו אסורה" (משנה תורה, הלכות גולה ואבדה, י"א, ג).¹

קידוש השם וחילול השם תורמים אלמנט דינמי לעולם הנורמטיבי. כמו המושגים "לפנים משורת הדין", "מה הוא... אף אתה..." , מצביעים מושגים אלה על עולם נורמטיבי שהאדם חייב לבנות לעצמו, או לכל הפחות למלא תוכן על פי שיקול דעתו הוא. ספרי פסק לא יגדירו בצורה מפורטת כיצד מקיימים מושגים אלה, ובכך עצמתם. מעניין להעיר כי לפחות בשניים מהמושגים יש מקום לדינמיות דווקא ככל שמתעלים לעולם ההרואי; ככל שאדם נשאר קרוב להתנהגות הממוצעת, הוא מונחה לפי כללי הלכה סטנדרטיים יותר. הצמד קידוש השם וחילול השם יש בו גם כדי להפתיע, להפוך את ההערכה המקובלת על ראשה: "חמור גזל הגוי מגזל ישראל מפני חילול השם" (תוספתא, בבא קמא, י', ח').

כמוכך, גם לעולם דינמי זה מסגרות והנחיות משלו. בדוגמאות שלעיל מדובר בהרחבת חלוחה של מצוות השבת אבדה ואיסור גזלה; ואין ספק כי השבת אבדה היא מצווה מן המניין וגזל כבר נאסר אף על בני נח. לפי זה, קידוש השם וחילול השם מעצימים את כללי ההלכה ואת ערכיה המקובלים – הם אינם מכשיר לייצור ערכים חדשים. הם מוסיפים נדבך לבניין ההלכתי, אך אינם יוצרים מבנה חדש לחלוטין.

ואולם, לעתים עשייה המקדשת את השם אינה רק מרחיבה את המצווה; היא גם קובעת עדיפות לעשייה זו לעומת נורמות שבדרך כלל תקפות יותר. ערכי קידוש השם וחילול השם מבטלים את האיסור להחזיר אבדה לגוי. קידוש השם גם גובר על הציווי "לא יומתו אבות על בנים", בהתאם לאותה אגדה הגורסת כי בני שאול ורצפה בת איה הוצאו להורג ללא עוול בכפם, רק כדי שהבריות ילמדו מה יקרים גרים ובני הדיוטות לאלוהי ישראל, ויאמרו: "אין לך אומה שראויה להידבק בה אלא זו" (בבלי, יבמות, ע"ט, א'). ושוב מתחברות הספרות: המעשה הפרטני, העם, והשם.

ודוגמה נוספת, פחות דרמטית: הרא"ש פוסק כי למרות ההלכה שאין מפקיעים ממון על פי עד אחד, הלכה המונעת מיהודי להעיד כעד יחיד בזכות גוי כנגד יהודי אחר (כיוון שגויים

1 דומה כי יש לפרש "כדי שיפארו..." כפירוש של "לקדש את השם" וכנמשך מ"ואם החזירה", ולא כתוצאה של "לקדש שם השם".

יפקיעו ממון על בסיס עדותו), הרי שבמידה שהדבר כרוך בחילול השם עליו להעיד (רא”ש, בבא קמא, י’, י”ד).²

באיזו מידה קובע העולם הצופה את הקריטריון לעשייה של קידוש השם וחילול השם? שמעון בן שטח לא רצה שיחשבו אותו ”ברברין”, חסר תרבות אנושית. לפי אותו סיפור, אדם שינהג לפי ההלכה (ולא יחזיר את האבדה) ייחשב ברברי אצל הבריות (הלא-יהודיים). הרמה המוסרית (האוניברסלית?) של הבריות היא הקובעת, לפחות במצב שבו היא מתורגמת לחילול השם מיניה וביה. וכמה אירוני הדבר: אם אנהג בצורה המשפילה את הבריות, הם יחשבו דווקא אותי כבעל תרבות שפלה.

נראה שהיהדות אכן מכירה באמת המידה המינימלית של הנכרי כמורמת מעל הנורמה ההלכתית (או ששמעון בן שטח עצמו לא היה מחשיב יהודי ברברין בגין אי ההשבה לנכרי?). אמנם השבת אבדה היא ערך גם אצלנו, אך כאן מפעילים האנשים את ערך השוויון, מה שההלכה הבסיסית אינה מחייבת במקרה זה. במקרה של בני שאול מחמירה האגדה עוד יותר: ילדי רצפה בת איה הוצאו להורג כדי שהעולם הסובב יתרשם, וזאת על פי אמות המידה שלו ולא שלנו, אמות מידה שהיהדות דוחה בסלידה.

האופי התקשורתי של קידוש השם וחילול השם, העובדה שהעולם החיצוני נעשה גורם המעצב התנהגות כיוון שחייבים להתחשב בהערכתו, גם מחייב כנראה התחשבות בערכיו. עולם זה אינו רק הנמען להתנהגות המשדרת מסרים, אלא אף נעשה סוכן של ערכים לגיטימיים. אמנם אין למדים מן האגדות, אך דברי הרמב”ם והרא”ש שצוינו לעיל מובילים לאותה מסקנה. הרמב”ם מחייב רק התנהגות מופתית והפסד עצמי, אך הלכת הרא”ש מסבה הפסד לזולת, לנתבע – שלפי האמת מחזיק בכספו של הנכרי, והיה מחויב רק בשבועה כדי לפטור עצמו מטענת יהודי אחר במקרה דומה. ברור שיש לשים לתופעה גבולות, ושההלכה לא תוכל לאמץ ערכים זרים מכל הבא ליד, אפילו למטרת הגדרת קידוש השם וחילול השם.

ב

צמד המונחים קידוש השם וחילול השם אינו כפוף לתמורות הזמן. הוא אינו עובר שינויי משמעות רציניים במשך הדורות. אמנם, ניתן להצביע על תנודות מסוימות: מסתבר שהשימוש המקראי שונה מהשימוש המאוחר יותר,

2 ור’ דברי רב אשי, בבא קמא, קי”ד, א’.

האופי התקשורתי של קידוש השם וחילול השם, העובדה שהעולם החיצוני נעשה גורם המעצב התנהגות כיוון שחייבים להתחשב בהערכתו, גם מחייב כנראה התחשבות בערכיו. עולם זה אינו רק הנמען להתנהגות המשדרת מסרים, אלא אף נעשה סוכן של ערכים לגיטימיים

ויהיה מי שיטען כי אפשר לפרש את המונחים בכיוון מיתי יותר או בכיוון רציונליסטי/מוסרי יותר; אולם המשמעות היסודית של המושגים היא ברורה ויציבה.

מצד שני, ייתכן כי לשימוש במונחים מתלווים מסרים ספציפיים בעידן המודרני המחולק, שרצוי שנהיה מודעים להם. וכיוון שהמושגים מתפקדים בצורה מהותית דווקא כמושגים מתקשרים ומחנכים, כפי שצינתי, מן הדין שנהיה ערים למסרים שהם מעבירים, גם, או אולי במיוחד, אם הם סמויים. הרי בכגון זה המסר הוא המהות. כוונתי למסרים המתלווים למושגים כשאנחנו משתמשים בהם בהקשר של השיח שלנו עם

הציבור היהודי הכללי, ולא בשיח עם העולם הגדול, הלא-יהודי.

ראש ממשלה נרצח על ידי יהודי שומר מצוות, והתגובה היא: חילול השם! מחנך דגול מופלל בגין עברות מין או שוחד, ושוב התגובה: חילול השם! מצד אחד, תגובה זו מצהירה כי העברה המוסרית כה מועצמת אצלנו, שהיא נתפסת כפגיעה באל בכבודו ובעצמו. אם התרחשה עברה מוסרית במחננו, הנה אנו ממחישים באמירתנו כמה הדבר מאוס עלינו. אולם מצד שני, ישנם מסרים סמויים בהדבקת תווית חילול השם במקרים כאלה, מסרים בעלי תוכן שונה לגמרי ממה שתיארנו עד עתה.

ראשית, ההיגיון של קידוש השם וחילול השם מניח תמיד שיש ציבור מסוים, או יחיד בתוך הציבור, המייצג יותר את האומה, ובתור שכזה גם את ה'. כך הדבר אם מדובר בישראל לעומת האומות, או בתלמיד חכם לעומת בני קהילתו. אם האצילות מחייבת, סימן שיש אציל. משתמע בהכרח כי הציבור הצופה בעשייה המכונה קידוש השם או חילול השם, והמתרשם ממנו לטובה או לרעה, אינו ברמת הציבור שגרם לקידוש השם או לחילול השם. הציבור המסתכל הוא נחות, מסתכל מלמטה למעלה. האמירה היא היררכית. בצורה אירונית למדי, העברה (אם בכך מדובר) הופכת מגוף להתנשאות מרגיזה: ראו את מדרגתי הרוחנית (שממנה נפלתי), ראו כיצד אני בוגד ביעד שלו אני אחראי. אני, או הציבור שאני מייצג, בעל מעמד רוחני נעלה, שהרי רק בתור שכזה יכולתי לגרום לחילול השם. אנו מעמידים את הציבור הכללי שאליו אנו מדברים במעמד נחות ואת עצמנו במעמד נעלה – וכאן האירוניה – דווקא ברגע שאנו מכים על חטא ומוקיעים את פושעינו.

שנית, השימוש במושג חילול השם משמעו שאין אנו מסתפקים בגינוי הפשע הלא-מוסרי כפשע לא-מוסרי ובדחיית מעשה זה בגלל אופיו המוסרי הנלוו. בכך, כפי שהטעמתי, מעצימים אנו את חשיבות המוסריות בעינינו, כיוון שהיא מתלכדת עם הדתי הטרנסצנדנטלי.

ההיגיון של קידוש השם וחילול השם מניח תמיד שיש ציבור מסוים, או יחיד בתוך הציבור, המייצג יותר את האומה, ובתור שכזה גם את ה'. משתמע בהכרח כי הציבור הצופה בעשייה המכונה קידוש השם או חילול השם הוא נחות

אבל קיים פה גם מסר סמוי הפוך. לא רק שאיננו מסתפקים בגינוי המוסרי, אלא שאיננו מזדהים עמו. מכאן שאנו כביכול משדרים שהקטגוריה המוסרית אינה, בעצם, חשובה דיה, חריפה דיה, כדי לשמש מסגרת לגינוי מלא. במקום לומר ”רצח הוא רע מפני שהוא רצח”, או משהו דומה, אנו אומרים ”רצח הוא חילול השם”. איננו יכולים לומר בפה מלא ”רצח הוא רצח. עברת מין היא עברת מין”. התוצאה היא שהציבור הכללי נשאר עוד יותר איתן באמונתו היסודית שהציבור הדתי מזלזל באמות מידה מוסריות, אותו זלזול שאפשר לו ליצור את הפושע מלכתחילה.

ואוסף: המציאות היא שברגע שאנו מערבים את המושג חילול השם הציבורי, אנחנו גם קוראים להפעלת שיקולים נוספים, ציבוריים, שאינם מן העניין, ואלה מחלישים עוד יותר את ההיבט המוסרי שלו. הרי לא הפשע הוא חילול השם, אלא גילוי – ומכאן ברור כיצד יתפתחו הדברים.

שלישית, יש לתת את הדעת למשמעותו של השימוש בניב ”חילול השם” בתור שפה. המעבר לסמנטיקה דתית גובה מחיר חברתי (כשם שיש לו יתרון דתי ברור). כל עוד אנחנו נעזרים בשפת המוסריות, אנחנו משחקים על אותו מגרש שבו משחק הציבור הכללי בארץ ושותפים לאותו שיח. ברם, ברגע שאנחנו פוסלים שפה זו כדי להיצמד לשפה הדתית, אנחנו מכריזים על נתק יסודי בינינו לביןם. הרי הם, למצער, אינם אמונים על השפה המיוחדת שלנו; במקרים אחרים הם אף אינם שותפים ביסודותיה המטפיזיים והקיומיים. מבחינתם, מדובר בהתכנסות לשונית פרטית, בשימוש מכוון בקוד לשוני שהם לא שותפים לו. ושוב, הסמנטיקה הופכת למסר, כשהסירוב להתבטא בשפת המוסריות האוניברסלית מאשש את החשש הבסיסי שאנו גם מסתייגים מהנורמה המוסרית עצמה (תופעת השפות השונות שבהן מדברים הציבור הדתי והכללי – שפת המלים, טיב הטיעון ושפת הגוף – ראויה לעיון מעמיק, אך אין זה מקומו; ואולם, אין אנו פטורים מהמודעות לקיומו של פער זה).

אמנם, אין לנו בררה אלא לבטא את תחושותינו בשפה ובמושגים המשמעותיים לנו. הרי אנו מונעים על ידי מושגים אלה, בהם אנו מאמינים, והם אף מגדירים וממלאים את הוויתנו הרוחנית. אין לדרוש שנוותר על מושגי יסוד, אך מן הראוי שנהיה מודעים למסרים שאנחנו אולי מעבירים בשל כך. וברמה המהותית: יש לדאוג לכך שהשימוש בסמנטיקה דתית לא יבטא רפיסות מוסרית, וחוסר הזדהות עם הנורמה הציבורית המחייבת. אדרבה, יש לבנות את הקומה הדתית הייחודית על הקומה המוסרית הכללית, ולעודד את המנהיגות הדתית והחינוכית להתבטא בשפה

במקום לומר ”רצח הוא רע מפני שהוא רצח”, אנו אומרים ”רצח הוא חילול השם”. התוצאה היא שהציבור הכללי נשאר עוד יותר איתן באמונתו היסודית שהציבור הדתי מזלזל באמות מידה מוסריות, אותו זלזול שאפשר לו ליצור את הפושע מלכתחילה

שבה אנו שותפים עם יתר בני עמנו. כמובן, ישנם כאלה המשוכנעים כי דווקא הפרטיקולריזם הוא הדרך הראויה, וכי השוני המפריד הוא כלי חינוכי חשוב והוויכוח לא נגמר.

ברשימה קטנה זו ניסיתי להבהיר כיצד הרגישות לשאלה עשויה להתבטא גם בשגרה הלשונית של חיי יום-יום. ייתכן כמובן שאני רואה צל הרים כהרים, ואולי אפילו צל ההרים הוא דמיוני. בכל מקרה, מן הראוי שנבדוק את המניעים שלנו בשימושי לשון אלה.